

Magdalena Gintowt-Juchniewicz

ORCID: 0009-0003-1364-3072

Katarzyna Grzesiak-Bramańska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0001-7190-526X

Projekt arteterapeutyczny: *Neuroróżnorodni* – RAZEM przez sztukę. Otwarta pracownia plastyczna dla młodzieży w spektrum autyzmu¹

Niniejszy tekst stanowi prezentację założeń edukacyjnego projektu o profilu arteterapeutycznym, którego zamysłem jest implementowanie idei społecznej neuroróżnorodności z uwzględnieniem metodyki Stosowanej Analizy Potrzeb. Projekt zakłada uruchomienie otwartej pracowni plastycznej dla neuroróżnorodnej młodzieży szkolnej, w szczególności dla osób w spektrum autyzmu. Zaprezentowano tu zarówno podstawy paradygmatyczne programu, jak i omówiono szczegóły jego wdrożenia w praktykę edukacyjną.

¹ To naukowo-wdrożeniowe opracowanie jest efektem kilkumiesięcznej współpracy między Magdaleną Gintowt-Juchniewicz – polską malarką, graficzką, nauczycielką rysunku i malarstwa w edukacji pozaszkolnej, która jest autorką projektu arteterapeutycznego pt. *Neuroróżnorodni – RAZEM przez sztukę* a także pomysłodawczynią uruchomienia otwartej pracowni plastycznej dla młodzieży w spektrum autyzmu; a Katarzyną Grzesiak-Bramańską – doktor nauk społecznych w dyscyplinie pedagogika, doradczynią zawodową i pedagogką specjalną, badaczką społecznej neuroróżnorodności, diagnostyczką kliniczną w kierunku ASD, terapeutką osób w spektrum autyzmu, szkoleniowcem rad pedagogicznych i superwizorką nauczycieli współorganizujących i pedagogów specjalnych z ramienia Miejskiego Ośrodka Edukacji Nauczycieli w Bydgoszczy, a także samorządniczką neuroodmienności, która na potrzeby urzeczywistnienia tego projektu edukacyjnego przyjęła na siebie rolę naukowej opiekun oraz metodycznej konsultantki w zakresie projektowania sytuacji edukacyjnych w warunkach arteterapii dla młodzieży w spektrum autyzmu. W ramach tej współpracy przewidziane są regularne superwizje oraz co najmniej jedna hospitalacja w trakcie pierwszego roku realizacji programu w Warszawie.

Słowa kluczowe: arteterapia, sztuka, twórczość plastyczna, neuroróżnorodność, osoby neurotypowe/neuroodmienne, młodzież w spektrum autyzmu, neuroplemię, Stosowana Analiza Potrzeb (SAP)

The Art Therapy Project: *The Neurodiverse – TOGETHER through art* Open art studio for youth on the autism spectrum

This text is a presentation of the assumptions of an educational project with an art therapy profile, the intention of which is to implement the idea of social neurodiversity, taking into account the methodology of Applied Needs Analysis. The project assumes the launch of an open art studio for neurodiverse school youth, especially for people on the autism spectrum. It presents both the paradigmatic foundations of the program and discusses the details of its implementation in educational practice.

Keywords: art therapy, art, creative arts, neurodiversity, neuroatypical/neurodivergent people, youth on the autism spectrum, neurotribe, Applied Needs Analysis (ANA)

„Bycie normalnym” oznacza przebywanie w towarzystwie podobnych do siebie osób²

– Donna Williams

Wstęp

Współczesna edukacja stoi przed nowym wyzwaniem, jakim jest rosnąca z roku na rok grupa neuroatypowych³ uczniów (zob. Motttron i Bzdok, 2020). Szczególnie trudnym zadaniem jest próba zaopiekowania potrzeb uczniów w spektrum autyzmu. W warunkach szkoły masowej często to zadanie okazuje się wręcz karłowate, gdyż nie sprzyja temu ani duża, często sztucznie generowana liczebność klas (bo przecież mamy niż demograficzny), ani na siłę reanimowany model kształcenia, który w swej istocie jest XIX-wiecznym pudrowanym oświatowym trupem. Nie pomaga też etykietowanie neuroodmiennych⁴ uczniów orzeczeniami,

² Cytat pochodzi z książki pt. *Nikt nigdzie. Niezwykła autobiografia autystycznej dziewczyny* autorstwa Donny Williams (polskie wydanie: 2005. Otwock: Fraszka Edukacyjna).

³ Neuroatypowość to pojęcie, które odnosi się do neurologicznego aspektu ludzkiego funkcjonowania i podkreśla występowanie innych niż typowy wzorec rozwoju i działania układu neurologicznego. Osoby neuroatypowe mogą mieć zdiagnozowany szereg stanów, takich jak autyzm czy ADHD, jak i ich hybrydy, a co za tym idzie – doświadczają świata inaczej niż większość populacji (zob. Kandel, 2023).

⁴ Neuroodmienność to pojęcie, które zostało ukute w 2000 roku przez Kassiane Asasumasu – autystyczną aktywistkę i obrończynię praw osób w spektrum autyzmu. Termin ten, podobnie jak neuroatypowość, odnosi się do różnic w funkcjonowaniu mózgu. Jest to bardziej ogólne określenie, które może być używane zamiennie z neuroatypowością, ale niekoniecznie z takim naciskiem

ponieważ dokumenty te zamiast wspierać realizację ich indywidualnych potrzeb, to priorytetyzują deficyty i skupiają się na ich niwelowaniu lub – jak to trafnie ujęła Joanna Ławicka – na przerabianiu uczniów neuroatypowych na – typowych, w sensie społecznym: „normalnych” (por. 2019, s. 27). Z humanistycznego punktu widzenia tak zaprogramowane działania terapeutyczne mają charakter przemocowy, a więc ich skuteczność jest ze wszech miar wątpliwa. Wyobrażony, bo przecież nie realny, „przeciętny uczeń” jest bezrefleksyjną formą, w której muszą zmieścić się wszyscy. Najistotniejsze stają się „postępy w terapii” wdrażane według odgórnego planu (dziecko jest w nim przedmiotem oddziaływań) i dokumentowane liczbą zainstalowanych z sukcesem w autystycznym młodym umyśle znormalizowanych kanonów zachowań. Nikt jednak nie pyta o koszt takiej neurologicznej instalacji (Ławicka, 2019, s. 26, 108). Koszt, który można podać w walutach przeżytych traum, nabytych zaburzeń osobowości i zmarnowanego czasu, a który mógłby być (s)pożytkowany na poznawanie siebie, swoich możliwości oraz granic. Na szczęście coraz śmielej do głosu dochodzą samorzecznicy w spektrum autyzmu – są wśród nich także ludzie nauki i praktycy edukacyjni, którzy wyrażają sprzeciw wobec dyrektywnie zorientowanych metod terapii, a tym samym stają w obronie młodszych pokoleń ze swego neuroplemienia (zob. Silberman, 2017).

A gdyby tak pomyśleć o autyzmie nie przez pryzmat odstawania od normy rozumianej jako dominujący, to znaczy jedyny słuszny profil ludzkiego funkcjonowania, lecz przez moce neuroatypowych osób, których wartość tkwi w ich unikatowości względem społecznego ogółu (zob. Grandin i Moore, 2022, s. 195)? Wówczas można by stworzyć bardziej adekwatne warunki lub bardziej przyjazne przestrzenie dla zdrowego, a więc zgodnego z alternatywną ścieżką (neuro)rozwoju Autystów⁵. Warunki, w których neuroodmienna młodzież czułaby się po prostu u siebie. Przestrzenie, do których mogłaby zapraszać Innych, również tych o (wciąż) dominującym neuroprofilu. Byłoby to nie tylko zgodne z oczekiwaniami adwokatów neuroodmienności, którzy słusznie domagają się „szacunku dla

na zdiagnozowane zaburzenia neurorozwojowe. Sugeruje po prostu odmiennosc w sposobach przetwarzania informacji, postrzegania świata czy interakcji społecznych, co dostrzec można na poziomie strukturalnym w postaci hiper- lub hipolączności (zob. Rasero i in., 2022; Seghatol-Eslami i in., 2020).

⁵ Autyst(k)a – in Homo Sapiens Autisticus, czyli osoba rozwijająca się według neuroodmiennego względem dominującego dla ludzi wzorca funkcjonowania, charakteryzująca się umysłem monotropicznym, spełniając tym samym kryteria diagnostyczne DSM-5 dla ACD(C); osoba autystyczna ze względu na specyfikę działań emocjonalno-poznawczych i komunikacyjnych; „Autyści” – zapis z wielkiej litery jest tu stosowany analogicznie jak w przypadku zapisu „Głusi”, podkreślając neurotożsamościową i kulturową odrębność/unikatowość. Pogląd ten jest spójny z twierdzeniami Michaela Fitzgeralda, który w 2006 roku przekonywał: „Całą ludzką ewolucję zawsze napędzali ludzie w spektrum autyzmu. Ludzkość nadal siedziałaby w jaskiniach i tylko rozmawiała ze sobą, gdyby nie oni” (za: Spikins, 2017; por. Fitzgerald, 2013).

przymiotów jednostki” (Ławicka, 2019, s. 189), każdej jednostki; lecz również byłoby to prorozwojowe w sensie społecznym.

Teoretyczne podstawy realizacji projektu arteterapeutycznego

Każdy program edukacyjny ma swoją optykę paradygmatyczną, co oznacza, że stoją za nim konkretne naukowe stanowiska, które są spójne w swojej ontologicznej, epistemologicznej, aksjologicznej i metodologicznej naturze. Projekt arteterapeutyczny pod nazwą *Neuroróżnorodni – RAZEM przez sztukę* jest edukacyjnym programem, którego adresatami są przede wszystkim osoby w spektrum autyzmu (inne neuroatypowe profile również są mile widziane). Dlatego w rozważaniach nad czterema kluczowymi wymiarami paradygmatu ludzkiej neuroróżnorodności⁶ należy przyjąć, że *Homo Sapiens Autisticus* – inaczej *Autystyczny Człowiek Myślący* to neuroatypowy ludzki byt, który:

w wymiarze ontologicznym

- mimo lub może właśnie za sprawą swej neuroodmienności dąży do swojej autonomii i jest to jego niezbywalne prawo (por. Prokopiak, 2020, s. 43);
- jest wielowymiarowy, co przekłada się na różnorodność (spektrum) możliwości i doświadczeń (por. Grandin, 2023, s. 44);
- może mieć bardzo specyficzny, w porównaniu do innych reprezentantów swego neuroplemienia, sposób funkcjonowania, jednakże wciąż będzie wyczerpywać kryteria diagnostyczne (por. Ławicka, 2019, s. 17);

w wymiarze epistemologicznym

- ze względu na monotropiczny umysł ma tendencję do skupiania uwagi na małej lub pojedynczej liczbie zainteresowań w dowolnym momencie, przy czym zaniedbuje lub nie postrzega mniej istotnych dla siebie zainteresowań (Murray i in., 2005, s. 146);
- ze względu na problem podwójnej empatii lepiej rozumie i odpowiada na społeczne potrzeby innych autystycznych niż nieautystycznych ludzi, co generuje trudności w budowaniu samoświadomości w zdominowanym przez neurotypowe jednostki świecie, ale także wiedzy o sobie nawzajem wśród przedstawicieli obu grup (Milton i in., 2023, s. 82–85);

⁶ Neuroróżnorodność to koncepcja opisująca neurobiologiczne bogactwo jako naturalną i wartościową część społeczeństwa. Pojęcie to odnosi się przede wszystkim do akceptacji różnic w funkcjonowaniu mózgu, takich jak ASD, ADHD, zespół Tourette’a, dyspraksja, dysleksja i in. Prekursorką idei neuroróżnorodności jest Judy Singer, która podkreśla, że występujące między ludźmi neuro-różnice nie są zaburzeniami, lecz wariantami ludzkiego rozwoju i wszystkie są wartościowe, gdyż świadczą o niezwykłości naszego gatunku (zob. Singer, 2016).

- ze względu na odmienną strukturę i pracę mózgu cechuje się specyficznym rozwojem systemu języka, a w konsekwencji wyrażania siebie poprzez specyficzną werbalizację myśli lub jej brak (por. Abrams i in., 2013);

w wymiarze aksjologicznym

- jest tak samo ważny jak każdy inny człowiek, a społeczna neuroróżnorodność stanowi siłę napędową postępu ludzkiej cywilizacji (zob. Singer, 2016);
- w swym systemie wartości stawia nacisk przede wszystkim na to, co dobre dla autystycznego JA, niż to, co cenne w sensie kolektywnym (Murray i in., 2005);
- potrzebuje czegoś więcej niż inkluzji – oczekuje docenienia unikalnego wkładu osób autystycznych w kulturę ogólną i potrzebuje przestrzeni, by rozwijać się w sposób zdrowy w właściwym sobie wariancie neurologicznym (Motttron, 2025).

w wymiarze metodologicznym

- w ujęciu badań klinicznych wymaga rozpoznania i dookreślenia specyfiki swego neuroprofilu z udziałem najnowszych standardów i narzędzi diagnostycznych przez kompetentnych diagnostów (Wujcik, 2022, s. 101 i n.);
- w ujęciu badań społecznych wymaga aktualizacji wiedzy naukowej będącej podstawą społecznego dyskursu o autyzmie i osobach rozwijających się w jego spektrum (Motttron, 2025);
- w ujęciu responsywności oddziaływań edukacyjnych względem jego unikatowych potrzeb wymaga bieżącego rozpoznawania aktualnego stanu i aspiracji w oparciu o Stosowaną Analizę Potrzeb (Jaks i in., 2023; por. Ławicka, 2019).

Reasumując, edukacyjny projekt o profilu arteterapeutycznym pt. *Neuroróżnorodni – RAZEM przez sztukę* skierowany jest głównie do osób w spektrum autyzmu i opiera się na czterech wymiarach paradygmatu neuroróżnorodności: ontologicznym, epistemologicznym, aksjologicznym i metodologicznym. W wymiarze ontologicznym podkreśla się autonomię i wielowymiarowość osób autystycznych, które dążą do samorealizacji mimo swojej neuroodmienności, bądź właśnie na niej bazując. W epistemologicznym aspekcie zwraca się uwagę na monotropiczny umysł Autystów, problem ich skłonności do podwójnej empatii oraz specyficzny rozwój języka. W aksjologicznym wymiarze akcentuje się wartość neuroróżnorodności jako siły napędowej cywilizacji oraz potrzebę docenienia unikalnego wkładu osób autystycznych w rozwój szeroko rozumianej kultury. W metodologicznym ujęciu podkreśla się konieczność aktualizacji wiedzy naukowej, stosowania nowoczesnych narzędzi diagnostycznych oraz elastycznego dostosowywania oddziaływań edukacyjnych do indywidualnych potrzeb osób w spektrum autyzmu, czego gwarantem jest Stosowana Analiza Potrzeb.

Praktyczne założenia uruchomienia pracowni plastycznej

Dążąc do uruchomienia otwartej pracowni plastycznej dla neuroróżnorodnej młodzieży szkolnej, co stanowi rzeczywistnienie projektu arteterapeutycznego pn. *Neuroróżnorodni – RAZEM przez sztukę*, warto poznać i zrozumieć praktyczne założenia Stosowanej Analizy Potrzeb.

Stosowana Analiza Potrzeb (w skrócie SAP) jest to metoda pracy pedagogicznej, która koncentruje się na poprawie jakości życia i wspieraniu rozwoju osób niezależnie od ich neurotypu (zob. Jakś i in., 2023). Choć autorki tej metody nie wskazują konkretnego teoretycznego jej źródła i twierdzą, że jest pokłosiem ponad 15-letniego działania Fundacji Prodeste (Prodeste.pl, b.r.), to można doszukać się pewnych podobieństw SAP do metody Analizy Potrzeb (Needs Analysis) używanej w latach 60. XX wieku do opracowywania i doskonalenia programów edukacyjnych realizowanych w ramach pomocy społecznej w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. W tamtym czasie w USA identyfikacja potrzeb była wymogiem prawnym w celu otrzymania funduszy na działania prowadzone przez prywatne agencje edukacyjne finansowane z środków publicznych (Berwick, 1989, s. 51, za: Pushpanathan, 2012, s. 2). Z kolei w latach 70. XX wieku znalazła ona swoje zastosowanie w projektach Rady Europy dotyczących języków nowożytnych (Council of Europe, b.r.) i nauczania języka komunikatywnego (Nunan, 1988, s. 43, za: Pushpanathan, 2012, s. 2). Niestety z czasem została wyparta przez statystyki. Jej wielozadaniowość i skuteczność sprawiają jednak, że co jakiś czas pojawiają się stanowiska badaczy, którzy podkreślają zasadność ponownego zwrócenia się ku Analizie Potrzeb jako wciąż innowacyjnej technologii edukacyjnej (Robinson, 1991, s. 7; West, 1994, s. 2, za: Pushpanathan, 2012, s. 2). Przyjmując jednak za zasadne istnienie koincydencji pomiędzy Analizą Potrzeb używaną jako narzędzie do kształtowania polityk edukacyjnych a Stosowaną Analizą Potrzeb opracowaną przez Fundację Prodeste, bezdyskusyjna pozostaje kwestia uniwersalności wykorzystania tej metody do (roz)poznawania pragnień, aspiracji i granic różnych grup społecznych, w tym tych mniejszościowych i dążących do emancypacji, a takimi są neuroplemiona opisane przez Steve'a Silbermana (2017).

Stosowana Analiza Potrzeb opiera się o czteroczynnikowy model cech (Stałość, Analiza, Potrzeby, Wzajemność), które stanowią punkt wyjścia do szczegółowego planowania sytuacji edukacyjnych w ramach otwartej pracowni plastycznej dla neuroróżnorodnej młodzieży szkolnej, w szczególności dla osób w spektrum autyzmu. Oto jak te elementy mogą się odnosić do tego projektu:

1. Stałość (dotyczy zrozumienia i akceptacji stałych potrzeb osoby) – oznacza to zapewnienie stabilnego środowiska, w którym uczestnicy mogą czuć się bezpiecznie i komfortowo. Stałość może obejmować regularne godziny

- zajęć, przewidywalne struktury oraz spójne metody pracy, które pomagają uczestnikom zrozumieć i zaakceptować proces twórczy.
2. Analiza (dotyczy konieczności dokładnego badania bieżących potrzeb i stanów osoby) – może to obejmować ocenę sensorycznych preferencji, poziomu umiejętności plastycznych, a także potrzeb emocjonalnych i społecznych. Analiza pozwala na elastyczne dostosowanie programu zajęć, aby maksymalnie wspierać rozwój i samopoczucie uczestników.
 3. Potrzeby (dotyczy konieczności skupienia się na indywidualnych potrzebach osoby) – oznacza to oferowanie różnorodnych technik i materiałów plastycznych, które mogą odpowiadać różnym stylom uczenia się i wyrażania siebie. Indywidualne podejście pozwala na tworzenie spersonalizowanych celów terapeutycznych i edukacyjnych, które są znaczące dla każdego uczestnika zajęć.
 4. Wzajemność (dotyczy tworzenia relacji opartej na obustronnym wsparciu, gdzie zarówno osoba wspierana, jak i wspierająca czerpią korzyści z współdziałania) – w pracowni plastycznej może to oznaczać budowanie atmosfery zaufania i współpracy, dzięki czemu młodzież czuje się doceniana i słuchana, a terapeuci i nauczyciele czerpią satysfakcję z obserwowania postępów uczestników. Wzajemność może również obejmować współpracę z rodzinami i społecznością lokalną, aby stworzyć sieć wsparcia dla uczestników.

Osią metody SAP jest znajomość i przestrzeganie trzech praw człowieka, mianowicie: 1) prawa do wyrażania zdania w każdej dostępnej formie, 2) prawa do wykonywania działań inaczej niż większość, 3) prawa do samodecydowania. Te aksjonormatywne zapisy są spójne z ideą arteterapii rozumianej jako praktyka społeczna (Pietras i in., 2022, s. 542) mająca formę szczególnej kulturoterapii, która wykorzystuje różnorodne techniki wyrazu siebie w celu responsywnego wspierania rozwoju ludzkiej tożsamości (por. Szulc, 2011) i czyni to bez względu na właściwą dla każdego człowieka ścieżkę neurorozwojową. W szczególności sztuka plastyczna odgrywa tu kluczową rolę, opiera się bowiem na przekonaniu, że proces twórczy może służyć jako środek do odkrywania i wyrażania złożonych emocji, które często są trudne do uchwycenia słowami. Za pomocą sztuk plastycznych uczestnicy mogą eksplorować swoje wewnętrzne przeżycia i stawać się bardziej świadomi swoich emocji. Poprzez malowanie, rysowanie czy rzeźbienie osoby uczą się również relaksacji i redukcji stresu. Dzięki takim działaniom kluczowym elementem arteterapii staje się nie tylko finalne dzieło, ale przede wszystkim proces twórczy, który pomaga w rozwoju osobistym – jest drogą do integracji

neurotożsamości⁷ jako alternatywnego konceptu rozwojowego człowieka względem dominujących trendów kultury, w której ten wzrasta.

Uściślając założenia SAP i odnosząc je do arteterapeutycznych działań na rzecz młodzieży szkolnej w spektrum autyzmu, priorytetem staje się tu człowiek. Metoda zaś jest w tym przypadku drugorzędna (zob. Jakś i in., 2023). Kończąc ten wątek, warto podkreślić, że podejście „najpierw człowiek, potem metoda” staje się nowym paradygmatem działań w pedagogice specjalnej w pracy z osobami autystycznymi (Pietras, 2022, s. 388) i wpisuje się w szerszy nurt zmian współczesnej dydaktyki (por. Klus-Stańska, 2018).

Prezentacja projektu arteterapeutycznego w postaci otwartej pracowni plastycznej na poziomie wdrożeniowym⁸

Program edukacyjny (s)kierowany jest do neuro różnorodnej młodzieży szkolnej, ze szczególnym uwzględnieniem indywidualnych potrzeb i specjalnych zainteresowań osób w spektrum autyzmu, które z racji swojej neuroodmienności mają trudności w budowaniu relacji społecznych i często funkcjonują w ograniczonym gronie znajomych. Zajęcia mają umożliwić neuroatypowym młodym wyrażanie siebie poprzez sztukę plastyczną, opowiadanie o swoich uczuciach i stanach emocjonalnych w bezpiecznych i twórczych warunkach. Równolegle misją programu jest stworzenie przestrzeni i warunków do integracji uczestników oraz rozwijania ich umiejętności funkcjonowania społecznego, zaczynając od (samo)definiowania własnej roli w grupie zajęciowej.

Dla wielu osób w spektrum autyzmu czynnikiem ułatwiającym nawiązywanie kontaktów są kierunkowe zainteresowania, których można doświadczać wspólnie – często realizować z zaangażowaniem przekraczającym typowy fokus. Niekiedy przybiera to formę fiksacji, przymusu wewnętrznego lub tzw. wysp uzdolnień.

⁷ Neurotożsamość to koncept odnoszący się do tożsamości jednostki kształtowanej przez jej unikalne cechy neurobiologiczne i sposób przetwarzania informacji. Osoby mogą identyfikować się z różnymi aspektami swojej neuroodmienności, wynikającymi np. z ASD czy ADHD, jako istotną częśćią swojej tożsamości. Dyskusje na temat neurotożsamości często pojawiają się w kontekście ruchu neuro różnorodności. Identyfikacja z konkretnym neuro(a)typem może być dla jednostek sposobem na wzmocnienie ich pozycji społecznej, zabieganie o zrozumienie dla ich sytuacji, zaakceptowanie unikalnych perspektyw poznawczych i doświadczeń życiowych właściwych osobom neuroodmiennym (zob. Mottron, 2025; Pawlik, 2022).

⁸ Autorstwo niniejszej części opracowania pn. *Prezentacja projektu arteterapeutycznego w postaci otwartej pracowni plastycznej na poziomie wdrożeniowym*, należy do: Magdaleny Gintowt-Juchniewicz. Pozostałe strony tekstu, to jest: *Wstęp*, *Teoretyczne podstawy realizacji projektu autoterapeutycznego*, *Praktyczne założenia uruchomienia pracowni plastycznej*, *Zakończenie* – są autorstwa Katarzyny Grzesiak-Bramańskiej.

Niezależnie jednak od ich charakteru – mogą one stać się punktem wyjścia do rozmów i wymiany doświadczeń.

Osoby z ASD często dość szybko odnajdują się nawzajem w grupach, szczególnie tam, gdzie są mniejszością wśród neurotypowej rówieśniczej większości. Tworzą coś na kształt neuroodmiennej wspólnoty (neuroplemienia), w której mogą się wspierać, dzielić doświadczeniem inności wynikającym z bycia w spektrum autyzmu i podobnych życiowych wyzwań właściwych dla Autystów.

W przypadku młodzieży z ASD, której trudno nawiązać głębsze relacje z neurotypowymi rówieśnikami, większą szansę na przyjaźń i porozumienie stwarza obecność innych osób w spektrum autyzmu. Jeśli dodatkowo pojawia się wspólna pasja – chociażby do działań plastycznych – proces integracji i budowania poczucia przynależności jest znacznie łatwiejszy niż w grupie szkolnej o bardzo zróżnicowanych zainteresowaniach, gdzie dominują osoby o typowej ścieżce neurorozwoju.

Proponowany tytuł

Neuroróżnorodni – RAZEM przez sztukę

Proponowany podtytuł

OTWARTA PRACOWNIA PLASTYCZNA dla młodzieży neuroróżnorodnej, w szczególności w spektrum autyzmu

Grupa docelowa

Osoby w wieku od 15 do 24 lat, funkcjonujące w normie intelektualnej umożliwiającej naukę w szkołach ogólnodostępnych lub integracyjnych, jak również uczących się w trybie edukacji domowej czy w szkołach demokratycznych na terenie miasta stołecznego Warszawy. Pierwszeństwo udziału mają osoby z diagnozą lub samodiagnozą ASD bądź innymi zaburzeniami neurorozwojowymi, np. AuDHD, ADHD, dysleksja, OCD, Zespół Tourette’a. Jednakże mile widziany jest każdy, kto czuje się nieco inny, odmienny, poszukujący swojej tożsamości i lubi twórczość plastyczną.

Cele programu

Każdy uczestnik będzie miał możliwość zapoznania się z podstawowymi technikami rysunkowymi, malarskimi i graficznymi. Każda z technik będzie wprowadzana na określony czas – dostosowany do stopnia jej trudności i tego, jak długo zajmuje opanowanie podstaw.

Osoba prowadząca ma za zadanie dążyć do tego, aby uczestnicy spróbowali różnych plastycznych form wyrazu artystycznego i z czasem odnaleźli tę, która

najlepiej współgra z ich osobowością, możliwościami manualnymi i potrzebą ekspresji.

Rozwijanie umiejętności artystycznych jest jednym z celów, ale głównymi założeniami programu są: integracja, współdziałanie, nawiązywanie dialogu i budowanie relacji – a wszystko to poprzez współtworzenie kolaży, dyptyków, tryptyków, mandali czy innych form zbiorowych.

Przebieg pracy

Przewidywane są dwa tryby pracy – indywidualny i zespołowy.

W trybie indywidualnym każdy tworzy własną, autorską pracę (np. przy sztaludze), która może stać się częścią większego dzieła (np. wspólnej mozaiki, kolażu) lub inspiracją do dalszej wymiany myśli z innymi uczestnikami warsztatów. Celami szczegółowymi tak pomyślanej twórczości plastycznej jest dostrzeżenie, iż nawet w trakcie działania w pojedynkę człowiek pozostaje częścią większej społecznej całości.

Z kolei w trybie zespołowym ważna jest praca na dużym formacie – wspólne malowanie, rysowanie, odbijanie matryc, szablonów itd. Celem szczegółowym tak zorganizowanej twórczości plastycznej są: uświadomienie sobie istnienia i działania mechanizmów grupowych, dostrzeżenie własnego potencjału w relacji z grupą oraz synergicznej wartości wspólnotowego działania.

Ilość i częstotliwość prac zespołowych jest uzależniona od poziomu integracji grupy i gotowości jej członków do wykonania poszczególnych dzieł plastycznych. Uczestnicy mogą potrzebować czasu na oswojenie się z przestrzenią, nowymi osobami, jak i samymi zadaniami, dlatego przewidziana jest możliwość pracy równoległej: część grupy wykonuje zadanie zespołowo, a część – indywidualnie (przy wsparciu osoby prowadzącej). Dzięki temu osoby mniej gotowe do współpracy mogą przyglądać się pracy pozostałych uczestników zajęć i stopniowo oswajać się z tym trybem działania, zaś osoby decydujące się na prace kooperacyjne mogą uczyć się siebie w nowych konfiguracjach ról społecznych.

Osoby w spektrum autyzmu często wyróżniają się nietypowymi interpretacjami tematów i zaskakującymi pomysłami twórczymi. Pracownia będzie przestrzenią, w której takie kreacje zostaną docenione i dowartościowane, a odwaga w proponowaniu niestandardowych rozwiązań – będzie wzmacniana. Dla osób neurotypowych to okazja, by wyjść poza wygodne, ale i limitujące schematy myślenia i działania. Warto pamiętać, że na przyszłych rynkach pracy właśnie ta nietypowość postrzegania i oryginalność myślenia może być ogromnym atutem osób z ASD. Aby jednak mogli ją w pełni wykorzystać, potrzebują najpierw zyskać pewność siebie i doświadczyć swojej odmienności jako zasobu, a nie deficytu.

Dostosowanie przestrzeni

Oprócz znalezienia dogodnego miejsca służącego realizacji projektu arteterapii opartej na działalności otwartej pracowni plastycznej, należy poczynić kilka kluczowych udogodnień, mianowicie chodzi o:

- dążenie do niskiej liczebności grupy, to znaczy nieprzekraczającej ośmiu uczestników zajęć, tak aby utrzymać atmosferę pracy, zminimalizować ludzkie źródła sensoryzmów oraz efektów ubocznych sympatii i antypatii między uczestnikami grupy (zob. Skirgiełło, 2024, s. 41);
- zorganizowanie strefy autoregulacyjnej w postaci kącika z sofą, oddzielonego parawanem i wyposażonego w zestaw gadżetów wspomagających emocjonalno-poznawczą (samo)regulację, np. mobilne kokony ciszy, słuchawki wygłuszające, sensoryczną apteczkę pełną różnorodnych gniotków, pinartów, fidgetów czy fiszek z instrukcjami do uziemiania się (czyli stosowania różnorodnych technik tak zwanego *groundingu*) w sytuacji emocjonalnego rozchwiania lub energetycznego wycieńczenia;
- ustalenie czytelnego i powtarzalnego planu zajęć dostępnego w wizualnym formacie – w wersji papierowej (na tablicy lub indywidualnych kartkach) i/lub w formie cyfrowej (np. infografiki), tak by uczestnicy mogli wcześniej zapoznać się z przebiegiem spotkań i wracać do niego w razie potrzeby.

Ważne jest, aby każda osoba biorąca udział w warsztatach mogła w dowolnej chwili wycofać się z otoczenia pełnego bodźców – studyjnego światła, szelestu papieru, zapachu artykułów plastycznych, obecności innych osób i ich rozmów – bez konieczności opuszczania sali. Miejsce za parawanem, z dostępem do przedmiotów sprzyjających samoregulacji, pozwala czuć się bezpiecznie i odpocząć, a równocześnie pozostać pod opieką osoby prowadzącej, co jest szczególnie ważne w sytuacji niepełnoletnich uczestników zajęć.

Z uwagi na możliwe trudności emocjonalne i sensoryczne, charakterystyczne dla osób neuroodmiennych, na dalszym etapie rozwoju projektu zalecana jest obecność drugiego prowadzącego – osoby współorganizującej proces eduterapeutyczny i wspierającej uczestników w momentach kryzysu.

Obecność dwóch osób prowadzących umożliwi płynne prowadzenie zajęć, bez konieczności ich przerywania, gdy jeden z uczestników wymaga indywidualnej uwagi. Wsparcie może obejmować rozmowę, spacer po placówce, zmianę aktywności. W celu wypracowania bardziej responsywnych działań względem indywidualnych potrzeb wszystkich neuroodmiennych uczestników sugeruje się na etapie rekrutacji osób do projektu opracowanie „paszportów neurotożsamości”, czyli zestawu kart zawierających swoistą charakterystykę mocy i trudności właściwych dla każdego uczestnika zajęć (bez względu na neuroprofil).

Wizja miejsca

Istotnym pedagogicznym zadaniem jest to, aby uczestnicy zajęć w otwartej pracowni plastycznej odnaleźli bezpieczną i rozwijającą przystań – przestrzeń relaksu, zrozumienia i swobodnej ekspresji. Miejsce, w którym mogą zaprzyjaźnić się z osobami o podobnych pasjach, wymieniać doświadczenia i rozwijać się w bezpiecznym otoczeniu (por. Ochs i Salomon, 2010).

Zgodnie z naukowo-edukacyjnym dorobkiem arteterapii ważne są starania, aby uczestnicy zajęć doświadczili terapeutycznego działania twórczości artystycznej i uświadomili sobie, że twórczość plastyczna to nie tylko forma ekspresji, ale też zabawa, radość, uwalnianie emocji i spotkanie z różnorodnością – zarówno w sztuce, jak i w drugim człowieku (por. Spikins, 2013).

Rekrutacja uczestników

Przewidywane są trzy etapy doboru młodzieży do projektu, mianowicie:

- 1) przegląd kart uczestnictwa według elektronicznych zgłoszeń;
- 2) przeprowadzenie rozmowy rekrutacyjnej – konsultacja z uczestnikiem i jego rodzicem/opiekunem przed przyjęciem do grupy (uzupełnienie informacji w „paszportach neurotożsamości”);
- 3) pisemne potwierdzenie rozumienia zasad pracy w grupie warsztatowej oraz akceptacji regulaminu pracowni.

Ze względu na ogromne zróżnicowanie w funkcjonowaniu osób w spektrum autyzmu, przy założeniu pracy jednej osoby prowadzącej, wskazane jest przeprowadzenie wstępnego wywiadu, by uprzedzić sytuacje, w których funkcjonowanie uczestnika znacznie przekroczy możliwości wsparcia w ramach proponowanego aktualnie programu, i jasne przedstawienie regulaminu, którego złamanie może skutkować czasowym zawieszeniem lub usunięciem z grupy.

Na dalszym etapie projektu – przy udziale drugiego prowadzącego – możliwe będzie przyjmowanie uczestników z większymi trudnościami w społecznym funkcjonowaniu.

W docelowym zamyśle projekt ma realizować w pełni ideę edukacji inkluzywnej i równego dostępu do kultury, jednakże wymaga to dodatkowych zasobów finansowych i kadrowych. Zarówno autorka projektu, jak i opiekun merytoryczna są przekonane, iż projekt *Neuroróżnorodni – RAZEM przez sztukę* stanie się początkiem podobnych inicjatyw skupiających młodzież w spektrum autyzmu wokół wspólnych pasji i działań w wielu miejscowościach w Polsce, zaczynając od miasta stołecznego Warszawy.

Dotarcie do uczestników w spektrum autyzmu

Aby skutecznie dotrzeć do potencjalnych uczestników, oprócz promocji pracowni na stronie danej placówki edukacji pozaszkolnej realizującej ów projekt, planowane są działania informacyjne prowadzone za pośrednictwem:

- strony internetowej oraz infolinii Stowarzyszenia Inicjatyw Społecznych Mary i Maks, a także stacjonarnej tablicy ogłoszeń tamże;
- Fundacji SYNAPSIS – poprzez stronę internetową i stacjonarną tablicę ogłoszeń;
- Stowarzyszenia Terapeutów;
- liceów specjalnych dla młodzieży z autyzmem;
- oddziałów dziennych terapii dla młodzieży;
- grupy i strony samorzeczników Stowarzyszenia Spectrum Aurorum.

Czas trwania i organizacja

Projekt zakłada realizację działań edukacyjno-terapeutycznych w cyklu rocznym (rok szkolny, z wyłączeniem pełnych wakacji letnich i ferii zimowych), z możliwością kontynuacji w kolejnym roku, co daje 33 spotkania (licząc od października do końca czerwca) z możliwością ich ewentualnej kontynuacji w trybie oferty „zima” i „lato w mieście” na warunkach specjalnych. Osoby w spektrum autyzmu potrzebują ciągłości i przewidywalnej struktury zajęć, stąd też oferta powinna gwarantować tej szczególnej grupie możliwość kontynuowania zajęć w ich stałej formie również podczas ferii czy części wakacji (do uzgodnienia z dyrekcją placówki edukacji pozaszkolnej). Wrzesień przewidziany jest na zapisy oraz przeprowadzenie konsultacji w ramach rekrutacji.

Natomiast dodatkową (pilotażową) formą, otwartą dla nowych zainteresowanych w czasie ferii zimowych czy wakacji, mogą być warsztaty zmodyfikowane do krótkiego cyklu spotkań (maksymalnie kilku dni), tak by po takich warsztatach nowi chętni mogli zarezerwować sobie miejsca w stałych grupach na kolejny rok. Zainteresowani, którzy wyrażą taką wolę, powinni być poinformowani e-mailowo o dokładnym terminie otwarcia zapisów na grupy stałe.

Zajęcia powinny odbywać się raz w tygodniu, w stałym dniu i powtarzalnych godzinach, przez około 180 minut.

Otwarta pracownia plastyczna powinna wystartować od jednej grupy uczestników (w wieku 15–24 lat). W miarę potrzeb i liczby zgłoszeń zasadne jest rozpatrzenie możliwości utworzenia dwóch grup wiekowych, mianowicie 15–17 lat oraz 18–24 lata.

W następnym roku pracy możliwy jest podział na grupę kontynuującą (zawansowaną) oraz nową (podstawową).

Zakończenie i podsumowanie projektu

Na zakończenie cyklu planowana jest wystawa prac uczestników w wersji stacjonarnej w przestrzeni placówki lub instytucji partnerskiej, bądź w wersji online.

W przypadku wystawy stacjonarnej zakłada się możliwość samodzielnego otwarcia jej przez uczestników, w asyście osoby prowadzącej, z krótkimi wypowiedziami na temat swojej pracy, procesu twórczego, emocji towarzyszących powstawaniu prac.

W przypadku wersji online uczestnicy będą mogli nagrać krótkie wypowiedzi lub opisy w ramach prezentacji cyfrowej (sensowna wydaje się opcja wykorzystania kodu QR zamieszczonego przy dziele).

To działanie ma na celu wzmocnienie poczucia sprawczości, dumy z twórczości oraz rozwijanie umiejętności autoprezentacji, często trudnych, ale niezwykle ważnych w życiu codziennym.

Zakładane efekty i rezultaty projektu

Finalnie uczestnicy projektu arteterapeutycznego po realizacji pełnego, rocznego programu edukacyjnego będą mogli odnotować progres kompetencyjny oparty na zmianach w obszarach wiedzy, umiejętności i postaw, mianowicie:

WIEDZA

A. przedmiotowa:

- wiedza z zakresu sztuk plastycznych – rozróżnianie podstawowych technik rysunkowych i malarskich oraz znajomość dostępnych w sztuce środków wyrazu;

B. psychospołeczna:

- wiedza związana z teorią umysłu – uzupełnianie luk w rozumieniu stanów mentalnych własnych i innych osób (co stanowi jedną z istotnych charakterystyk w spektrum autyzmu) (Baron-Cohen, 1997);
- (samo)wiedza rozumiana jako świadomość różnych sposobów wyrażania siebie i komunikowania się ze światem poprzez sztukę;

C. praktyczna:

- wiedza z zakresu poznania roli twórczości jako narzędzia wyrażania emocji, opowiadania o sobie i relacjach z innymi – otwieranie na narracyjność (zob. Krawczyk-Bocian, 2025; Szmidt, 2020).

UMIEJĘTNOŚCI

A. artystyczne (uściślając, techniczno-manualne):

- opanowanie podstawowych technik rysunkowych i malarskich;
- urozmaicenie środków wyrazu plastycznego;

- umiejętność zaproponowania przez uczestnika techniki do konkretnego tematu;
 - poszukiwanie własnych środków wyrazu artystycznego, mieszanie technik, eksperymentowanie, kreatywność w obszarze formy i sposobu wyrażania;
 - rozwój umiejętności manualnych (motoryka mała);
 - nabycie umiejętności organizacyjnych i samoobsługowych, takich jak przygotowanie stanowiska pracy i uporządkowanie przestrzeni po zakończonym procesie twórczym;
- B. ekspresyjno-emocjonalne:
- rozwinięcie umiejętności artystycznej ekspresji;
 - uzewnętrznienie poprzez twórczość emocji i stanów trudnych do nazwania – jako forma samopoznania oraz pomocy w rozładowaniu napięcia towarzyszącego trudnym emocjom;
 - umiejętność wyrażania siebie – zarówno w formie niewerbalnej (sztuka), jak i słownej (rozmowa o pracy, emocjach, procesie);
- C. społeczno-komunikacyjne:
- nawiązanie relacji opartych na wspólnych pasjach;
 - ćwiczenie różnych form i konfiguracji (współ)pracy;
 - trening w zakresie komunikacji, wzajemnego rozumienia, szacunku dla odmienności.

POSTAWY (nowe społeczne moce jako wartość dodana procesu edukacyjno-terapeutycznego)

- większe poczucie bezpieczeństwa i komfortu w działaniach grupowych;
- budowanie wiary we własne możliwości i niepowtarzalność;
- doświadczenie sukcesu i sprawczości;
- rozwijanie odwagi w prezentowaniu nieoczywistych pomysłów i dostrzeganie swojej inności jako wartości, którą można twórczo wykorzystać w życiu społecznym, a przede wszystkim w przyszłej pracy;
- postawa otwartości na innych oraz gotowości do współpracy i dzielenia się własnymi zasobami na bezpiecznych zasadach;
- wzrost samoświadomości, poczucia sensu i wpływu – poprzez uczestnictwo w procesie twórczym i możliwość pokazania efektów własnych dzieł plastycznych światu;
- otwartość na nowe role społeczno-kulturowe: artyści, twórcy, prelegenta.

Zakończenie

Reasumując, projekt arteterapeutyczny *Neuroróżnorodni – RAZEM przez sztukę* zakłada powołanie do życia otwartej pracowni plastycznej dla młodzieży neuroróżnorodnej, w tym w spektrum autyzmu, co byłoby urzeczywistnieniem idei społecznej neuroróżnorodności. Zaś cykliczne zajęcia stanowią nie tylko obcowanie ze sztuką, ale opierają się na projakościowej i humanistycznie zorientowanej metodyce zwanej Stosowaną Analizą Potrzeb, w której ramach kreowana jest zindywidualizowana, a jednocześnie społecznotwórcza przestrzeń wsparcia osobistego rozwoju każdego uczestnika zajęć.

Warto przypomnieć, iż założenia paradygmatyczne programu akcentują potrzebę i prawo do samostanowienia osób w spektrum autyzmu, wielowymiarowość ich funkcjonowania i dążenia do samodzielnego działania oraz społeczną wartość (neuro)różnorodności. Projekt ma charakter roczny, a jego celem jest rozwojowe obcowanie ze sztuką, jak również kształtowanie lub wzmacnianie postaw prospołecznych w sensie ogólnym, zaczynając jednak od postaw pro(neuro)plemiennych.

Niniejszy tekst jest wyrazem nadziei, że tak zaprojektowana inicjatywa spotka się z zainteresowaniem ze strony edukacyjnych decydentów, jak i samych (potencjalnych) uczestników zajęć, co umożliwi dalsze jej doskonalenie i wielokrotne wdrażanie. Ponadto licząc, że zaprezentowany projekt może okazać się inspirującym przykładem kooperacji świata sztuki i nauki, edukacyjnej praktyki i teorii popartej naukowymi dowodami, zapraszamy do kontaktu i współpracy⁹.

Bibliografia

- Abrams D.A. i in. (2013). Underconnectivity between voice-selective cortex and reward circuitry in children with autism. *PNAS*, 110(29), 12060–12065. <https://doi.org/10.1073/pnas.1302982110>
- Baron-Cohen S. (1997). *Mindblindness: An Essay on Autism and Theory of Mind*. Massachusetts: The MIT Press.
- Council of Europe (b.r.). *Modern languages in the council of Europe 1954–1997*. Zacerpnięte 22 marca 2025 roku. Strona internetowa <https://rm.coe.int/modern-languages-in-the-council-of-europe-1954-1997-international-coo/>
- Fitzgerald M. (red.) (2013). *Recent Advances in Autism Spectrum Disorders – Volume II*. InTechOpen. <https://doi.org/10.5772/50854>
- Grandin T. (2013). *Piękne umysły. Jak ludzie myślący obrazami, wzorami i abstrakcjami postrzegają świat*. Kraków: Copernicus Center Press.

⁹ Magdalena Gintowt-Juchniewicz, autorka projektu – magdagintowt@poczta.onet.pl
Katarzyna Grzesiak-Bramańska, opiekunka merytoryczna – grzesiak.bramanska@gmail.com

- Grandin T. i Moore D. (2022). *Autyzm. Przewodnik*. Kraków: Copernicus Center Press.
- Jakś J., Ławicka J. i Oszczęda A. (2023). *Spektrum autyzmu i Stosowana Analiza Potrzeb*. Wrocław: Fundacja Prodeste.
- Kandel E.R. (2023). *Zaburzony umysł. Co nietypowe mózgi mówią o nas samych*. Kraków: Copernicus Center Press.
- Klus-Stańska D. (2018). *Paradygmaty dydaktyki. Myśleć teorii o praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krawczyk-Bocian A. (2025). *Opowieść w praktyce edukacji*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Ławicka J. (2019). *Człowiek w spektrum autyzmu. Podręcznik pedagogiki empatycznej*. Opole: Fundacja Prodeste.
- Milton D., Waldock K. i Keates N. (2023). Autism and the 'double empathy problem'. W: F. Mezzenzana i D. Peluso (eds.), *Conversations on Empathy. Interdisciplinary Perspectives on Imagination and Radical Othering* (s. 78–97). New York: Routledge.
- Mottron L. (2025). *Si l'autisme n'est pas une maladie, qu'est-ce ? : une refondation de la définition de l'autisme, de son étiologie et de sa place dans l'espèce humaine*. Bruxelles: Mardaga éditions.
- Mottron L. i Bzdok D. (2020). Autism spectrum heterogeneity: fact or artifact? *Molecular Psychiatry*, 25(12), 3178–3185. <https://doi.org/10.1038/s41380-020-0748-y>
- Murray D., Lesser M. i Lawson W. (2005). Attention, monotropism and the diagnostic criteria for autism. *SAGE Publications and The National Autistic Society*, 9(2), 139–156. <https://doi.org/10.1177/1362361305051398>
- Ochs E. i Solomon O. (2010). Autistic sociality. *Ethos. Journal of the Society for Psychological Anthropology*, 28(1), 69–92.
- Pawlik S. (2022). Studium zaangażowania młodzieży ze spektrum autyzmu na rzecz poprawy własnej sytuacji edukacyjnej. *Wychowanie w Rodzinie*, 27(2), 299–313. <https://doi.org/10.34616/wwr.2022.2.299.313>
- Pietras T. (2022). Wprowadzenie do pedagogiki osób ze spektrum ASD. W: T. Pietras i in., (red.) *Spektrum autyzmu – od diagnozy i terapii do integracji i inkluzji* (s. 101–129). Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Pietras T., Sipowicz K. i Nowak-Górska A. (2022). Wprowadzenie do arteterapii autyzmu. W: T. Pietras i in. (red.), *Spektrum autyzmu – od diagnozy i terapii do integracji i inkluzji* (101–129). Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Prodeste.pl (b.r.). *Stosowana Analiza Potrzeb*. Zaczepnięte 19 marca 2025 roku. Strona internetowa <https://prodeste.pl/filozofia/sap/>
- Prokopiak A. (2020). *Autonomia osób ze spektrum autyzmu. Predyktory psychospołeczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie.
- Pushpanathan T. (2012). A Need For Needs Analysis. *International Journal of Applied Research & Studies*, 2(1), 2013/270.
- Rasero J. i in. (2022). Autism excitation-inhibition imbalance linked to brain hyperconnectivity: An analysis based on 657 autistic subjects. *Biological Psychiatry*. Preprint. <https://doi.org/10.1101/2022.07.14.500131>
- Seghatol-Eslami V.C. i in. (2020). *Neuropsychologia*, 137. <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2019.107303>

- Silberman S. (2017). *Neuroplemiona. Dziedzictwo autyzmu i przyszłość neuroróżnorodności*. Warszawa: Wydawnictwo Vivante.
- Singer J. (2016). *Neurodiversity: The Birth of an Idea*. Kindle Edition.
- Skirgiełło A. (2024). *Autyzm w pytaniach i odpowiedziach*. Wydawnictwo: Strefa Wsparcia Pedagoga, Rodzica i Ucznia.
- Spikins P. (2013). *The Stone Age Origins of Autism*. W: M. Fitzgerald (red.), *Recent Advances in Autism Spectrum Disorders – Volume II*. InTechOpen. <https://doi.org/10.5772/50854>.
- Spikins P. (2017). What Role Did Autism Play in Human Evolution? *Sapiens.org*. Zaczepnięte 30 marca 2025 roku. Strona internetowa <https://www.sapiens.org/biology/autism-human-evolution>
- Szmidt K. (2020). *Pedagogika twórczości*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Szulc W. (2011). *Arteterapia. Narodziny idei, ewolucja teorii, rozwój praktyki*. Warszawa: Difin.
- Wujcik R. (2022). Zastosowanie testów psychologicznych w diagnozie pacjentów z zaburzeniami ze spektrum autyzmu. W: T. Pietras i in. (red.), *Spektrum autyzmu – od diagnozy i terapii do integracji i inkluzji* (s. 101–129). Wrocław: Wydawnictwo Continuo.